

Ристо ХРИСТОВ

**ГРАДСКОТО СТОПАНСТВО НА ВАРДАРСКА МАКЕДОНИЈА
МЕЃУ ДВЕТЕ СВЕТСКИ ВОЈНИ НИЗ АРХИВСКИ ИЗВОРИ****УВОД**

Во дваесет и тригодишниот период меѓу двете светски војни - ако се земе времето од создавањето на Кралството СХС на самиот крај на 1918 година, па сè до започнувањето на Втората светска војна на тлото на Југославија - пролетта на 1941 година - Вардарска Македонија претставувала изразито аграрно подрачје. Не само што на почетокот на овој период таа имала значително понагласен аграрен карактер во споредба со останатите краишта на тогашна Југославија, туку мошне бавно се менувала и речиси наполно се задржала нејзината аграрна структура и во понатамошните години сè до распаѓањето на меѓувоената југословенска државна заедница. Мошне илустративно може да се види ова на примерот на движењето на населението и на неговата структура според основните економски белези:¹

Година	Вкупно население	Градско	%	Селско	%	Неземјоделско насел.	%	Земјод. насел.	%
1921	798.286	217.473	27,2	580.813	72,8	205.160	25,8	593.126	74,4
1931	933.339	264.957	28,3	668.382	71,7	238.614	25,6	694.725	74,4

Во деценијата помеѓу 1921 и 1931 година, кога биле извршени двата пописи на населението, односот помеѓу селското и градското население, како што може да се види од приложените показатели, речиси воопшто не се изменил. Во 1931 година на селското население отпаѓале безмалку три четвртини од сето население, еднакво како и во 1921 година. Апсолутно земено, селското население во овие десет

¹ D-r Lazar Sokolov, Promene u strukturi stanovništva na teritoriji NR Makedonije 1921-1953 godine kao odraz ekonomskog razvoja, изд. на Економскиот институт, Скопје, 1962 (ракопис), 30, 63-64, 90-91.

години се зголемило многу повеќе - вкупно за 87.569 лица или годишно просечно за 8.757 лица - наспроти градското население кое забележало вкупен пораст од 47.484 лица, односно просечно годишно по 4.748 лица.

Уште позначајна карактеристика на економската структура на населението, која е во директна корелативна зависност од нивото на стопанската развиеност, претставува односот помеѓу земјоделското и неземјоделското население. Од понапред наведените податоци се гледа дека процентот на земјоделското население и во 1921 година (74,2) и во 1931 година (74,4) е поголем од процентот на селското население (72,8 во 1921 и 71,7 во 1931), како што едновременно и процентот на неземјоделското население (25,8 во 1921 и 25,6 во 1931 година) е помал во споредба со процентот на градското население (27,2 во 1921 и 28,3 во 1931 година). Во наведениов десетгодишен период земјоделското население се зголемило за 101.599 лица, или просечно годишно за 10.159 лица, додека неземјоделското население забележало зголемување само за 33.454 лица, односно просечно годишно за 3.345 лица.

Земјоделското население е побројно во споредба со селското население заради фактот што при неразвиеноста на индустријата и останатите гранки на градското стопанство и неземјоделските дејности, градовите на Вардарска Македонија тогаш, а особено помалите градски средишта, во поголема мерка претставуваа земјоделски центри отколку што се јавуваа како носители на неземјоделските дејности, меѓу кои првенствено на занаетчиството и трговијата, а дури потоа на индустриската активност. Со индустриски погони од нешто поголем, но сепак скромен размер, располагаа само поголемите градски населби, како што беа Скопје, Битола, Велес, Куманово и Тетово. Во повеќето од помалите градови, освен по една електрична централа за најтесните потреби на градот, не беше подигнато речиси ниту по едно индустриско претпријатие.

Колку беше големо значењето на земјоделството во стопанскиот живот и развиток на Вардарска Македонија покажува и структурата на населението според неговата основна дејност. За 1921 година вакви податоци не постојат. Според пописот од 1931 година состојбата во овој поглед на подрачјето на сета Вардарска бановина била како што следува:²

Стопанска гранка	Вработено и издржувано население	%	Активно население	%
Земјоделство, шумарство и риболов	701.741	73,9	302.186	75,0
Индустрија и занаетчиство	102.689	10,8	37.719	9,3
Трговија, кредит и сообраќај	52.185	5,5	16.367	4,0

² Демографска статистика. Становништво предратне Југославије према попису од 1931 године, Београд, 1945, 51, 70,509.

Јавни служби, слободни занимања и војска	49.374	5,2	28.320	7,0
Други занимања, без занимања и без ознака на занимањето	43.969	4,6	17.889	4,4
ВКУПНО:	949.959	100,0	402.481	100,0

Наспроти земјоделството, од кое заедно со шумарството и рибарството живееле скоро 74% од сето население и во кое биле вработени 75% од активното население, сите други неземјоделски дејности зедно претставувале извор на опстанок и подрачја на стопанската активност во која биле вработени едвај околу една петина од целокупното население. Кога би постоеле податоци за апсолутниот број и за процентот на активното и издржуваното население одделно во индустријата и занаетството, а не заедно како што тоа е пренесено според тогашната статистичка методологија, тогаш уште појасно би можело да се види мошне скромното место на индустријата и сè уште значајната улога на занаетството во стопанската структура на тогашните градски средишта на Вардарска Македонија и во нејзиниот вкупен стопански и општествен развиток.

Задржувањето на аграрниот карактер и бавниот стопански развиток на Вардарска Македонија во разгледуваниот период меѓу двете светски војни не се должеше само на наследената неразвиена стопанска структура и на разурнувањата и штетите претрпени во текот на долгогодишните војни. Поволни фактори и услови за побрз индустриски и стопански подем постоеја. Покрај суровини, изобилство на работна сила и широк пазар за пласман на индустриските производи, обезбедена беше и релативна акумулација на капитал со кој можеше да се оствари поттик за еден натамошен подинамичен индустриски подем. Меѓутоа, сите овие и другите поволни околности не беа искористени. Третманот на Вардарска Македонија како аграрен додаток на поразвиените краишта и како подрачје на сестрана стопанска дискриминација и експлоатација се јавувал како значаен лимитирачки фактор за побрзиот развиток на производните сили и за една подинамична трансформација на нејзината стопанска структура – од аграрна кон индустриска.

Едно темелно и сестрано научно осветлување на состојбата и проблемите на градското стопанство на Вардарска Македонија во овој период од две децении претпоставува опсежно разгледување на сите релевантни аспекти од развитокот на индустријата, занаетството, трговијата, банкарството, сообраќајот и другите дејности. Во еден прилог од ваков карактер тоа не може да се постигне и покрај сите усилби и добри желби. Намерата е многу поскумна и се сведува на напорот врз основа на изворната архивска граѓа од Архивот на Југославија, главно од фондовите на Министерството за трговија и индустрија и многу помалку од фондовите на Централата на индустриските корпорации и Централниот „Прес-биро“, со којашто во моментот авторот располага, изворно да се укаже на состојбата и да се посочат

основните и најакутните проблеми и тенденции во развитокот на овие стопански дејности.

Научната и историската вредност на архивските извори врз коишто целосно се потпира овој прилог е дотолку поголема – заради кео тие и го заслужуваат „светлото на денот“ – што во својот најголем дел тоа се извештаи испраќани од соодветните политички органи и стопанските институции на Вардарска бановина до соодветните министерства и другите и меродавни фактори во Белград. Не може да се рече дека документите секогаш се богати со податоци и релативни констатации. Познато е дека на клучните места во државниот орган и стопанските тела во овој дел на Македонија тогаш големосрпскиот режим поставуваше лица од целосна политичка доверба. Од нив не се бараше толку да ги познаваат стопанските проблеми, колку што требаше настојчиво да работат за големосрпската кауза за целосна денационализација и асимилација на македонскиот народ. Нивното непознавање на стопанските проблеми се чита насекаде во документите, но очигледен е и нивниот напор објективно и најчесто без заобиколување и директно да се укаже на тешкотиите, слабостите и пропустите и на недоследноста и отсуството на секаква желба за решавање на стопанските проблеми и за стопанскиот напредок на овој дел од Македонија.

1. Бавен и нерамножен развиток на индустријата

Во текот на балканските војни и Првата светска војна од 1914-1918 година, од кои Вардарска Македонија излегла стопански наполно исцрпена, огромни штети и разурнувања претрпеле сите гранки и претпријатија на и инаку неразвиената индустрија. Во еден извештај на Трговско-индустриската комора во Скопје до Министерството за трговија и индустрија се вели дека „во 1919 година во Јужна Србија (читај: Вардарска Македонија – Р. Х.), во една од најголемите области на нашето Кралство, не постоеше ниту едно индустриско претпријатие способно за работа“³.

И покрај тоа што Вардарска Македонија, покрај Србија, спаѓала меѓу подрачјата кои во текот на војните претрпеле најголеми штети и разурнувања, безуспешни останале сите напори на стопанските кругови од овој дел на Македонија за добивање на соодветен дел од воената оштета којашто наместо во парични средства победена Германија ја исплатувала во натура. При распределбата на материјалните средства на име репарации Вардарска Македонија секогаш била на последното место, а многубројните барања најчесто завршувале со соопштение дека „распределбата за односната година е завршена“⁴. Низа неправилности на штета на македонскиот народ биле направени и при проценката на направените штети. Од околу 70 милиони динари издани на трговците и сопствениците на индустриските претпријатија на име штета претрпена за време на војните, на таквите од Вардарска Македонија не им бил даден ниту стоти дел.⁵

³ Архив на Југославија (Белград), фонд на Министерството за трговија и индустрија, фасцикла 296, арх. единица 905. (Во натамошниот текст: АЈ, МТИ и бројки.)

⁴ „Привредни гласник“, Скопје, 7 јануари 1923.

⁵ АЈ, МТИ,165-515.

Безуспешни останале и барањата на стопанствениците од Вардарска Македонија да се спомогне развитокот на индустријата со определени олеснувања, како што се ослободување од даноци и други давачки за определено време, доделување на локации под поволни услови за подигање на нови индустриски погони и сл.⁶ Поради недостиг на суровини и резервни делови, кој уследил како резултат на несредените трговски односи со соседните земји после воспоставувањето на новите граници и воведувањето на царини, сериозно загрозена била дејноста на низа индустриски претпријатија.⁷

Непосредните трговски односи, нередовниот и неуреден сообраќај, големите сообраќајни трошоци, зголемени уште повеќе со високите сообраќајни тарифи, и високите царински ставки го оневозможиле извозот и ја намалиле конкурентската способност и на оние претпријатија и производи кои македонската индустрија била во можност да ги пласира на домашниот и странскиот пазар.⁸ Поради неорганизираност на трговијата повеќе индустриски гранки со суровини се обезбедувале преку увоз, едновремено кога истите суровини биле извезувани.⁹

Во еден извештај на Трговско-индустриската комора во Скопје до Министерството за трговија и индустрија во Белград од јануари 1929 година, во кој нашироко се изложени стопанските прилики на подрачјето на оваа комора, а меѓу нив и на индустријата, се вели дека во 1918 година биле затекнати само 18 индустриски претпријатија, наспроти 1928 година кога како индустриски биле регистрирани дури 104 погони. Одделните индустриски дејности биле застапени со следниов број претпријатија:¹⁰

Млинска индустрија	36	претпријатија
Хемиска индустрија	7	“
Индустрија на градежни материјали	5	“
Текстилна индустрија	8	“
Графичка индустрија	6	“
Рударски претпријатија	12	“
Пивари и фабрики за мраз	7	“
Метална индустрија	3	“
Електрични централи	7	“
Пилани и фабрики за мебел	5	“
Фабрики за зејтин	3	“
Разни други претпријатија	5	“
Вкупно	104	“

Макар што географската област на Јужна Србија ја сочинуваа и подрачја и места кои денес влегуваат во составот на Србија, Косово и Метохија, поради што во регистрираните 104 индустриски претпријатија спаѓале и оние надвор од територијата на Вардарска Македонија, односно и оние од наведените области, бројниот пораст на инду-

⁶ АЈ, МТИ, 296-905.

⁷ АЈ, МТИ, 165-516.

⁸ АЈ, МТИ, 192-604.

⁹ АЈ, МТИ, 296-905.

¹⁰ Исто.

стриските претпријатија во овој дел на Македонија до 1928 година, т.е. до настапувањето на големата економска криза, како и во натамошниот период до започнувањето на Втората светска војна, не бил за занемарување. Меѓутоа, треба да се има предвид фактот што „меѓу нив – како што сосема точно се констатира во истиот извештај – многу мал е бројот на индустриските претпријатија во вистинската смисла на зборот, туку тоа се, во најголем дел, според капацитетот мали, а според техничката опременост примитивни работилници, кои вработуваат незначителен број работна сила и произведуваат само за локалните потреби“¹¹.

Меѓу покрупните индустриски погони спаѓале повеќе автоматски млинови во Скопје, Куманово и Велес и неколку рударски претпријатија за експлоатација на хром, олово, цинк и јаглен. „Останатите претпријатија се значително помали и не ги надминуваат основните услови кои се потребни едно претпријатие да може да се нарече индустриско, при што може да се заклучи дека десетгодишниот биланс на индустриското создавање во Јужна Србија (т.е. Вардарска Македонија – Р. Х.) е пасивен, бидејќи постигнатите резултати, иако се очигледни, не можат да го задоволат вистинскиот пријател на економскиот напредок, кој знае дека, со оглед на поволните услови за развој на индустриската дејност што ги има оваа наша област, можеа за една деценија да се постигнат многу подобри резултати, што пак значи дека оние државни фактори, кои во овие десет години ја воде нашата економска политика, не би можеле ниту во било кој случај да се пофалат“.¹²

Најголемиот дел од индустриските претпријатија отпаѓал на прехранбената гранка на производството и пред сè на млинската индустрија. Условите за развој на млинската индустрија, која спаѓала меѓу најразвиените индустриски гранки уште од поранешниот период на турското владеење, ги обезбедувало развиеното земјоделство и производството на жито. Врз преработката на суровини од домашно потекло (афионско семе и сусам) се потпирала и индустријата на масло за исхрана (зејтин). Годишното производство на масло се ценело на околу 600 вагони. Најзначаен потрошувач, како и во случајот на брашното, било месното население. Меѓу најкрупните погони на индустријата за масло спаѓале двете модерни претпријатија во Велес. Тие својот напредок го должеле на изобилството потребни суровини и на широкиот непосреден пазар за пласман на производството.¹³

Индустријата за сапун, која според официјалната номенклатура на индустриските дејности влегувала во составот на хемиската индустрија, освен со извесни количества на лој не располага со други нужни суровини од домашно потекло. Застапена била оваа индустрија со повеќе погони благодарение „на својата дамнешна традиција во сапунарскиот занает и широката потрошувачка публика“¹⁴. Кожарската индустрија, со оглед на богатството од суровини, не го заземала она место што фактички би требало да ѝ припадне. Причините за недоволната развиеност на оваа индустриска гранка – која била застапена

---

¹¹ Исто.

¹² Исто.

¹³ Исто.

¹⁴ Исто.

само со две претпријатија, од кои едното во Скопје, а другото во Тетово – лежеле во недостигот на основен (инвестиционен) и обртен капитал и во силната конкуренција која доаѓала од кожарските фабрики од северните краишта на земјата.¹⁵

Дрвната индустрија, како и кожарската, исто така била застапена само со две претпријатија. Безразумното сечење на дрвната граѓа, целосната запушеност на шумарството и отсуството на секаква грижа за обновување на шумскиот фонд не можеле да ги обезбедат неопходните услови за побрз развиток на оваа индустриска дејност. Пиланите преработувале главно стругана граѓа, која потоа била преземана на финална преработка во другите краишта. Едната од пиланите се снабдувала со трушци на оддалеченост од 120 километри. На развитокот на оваа индустрија не погодувала ниту високата железничка тарифа за транспорт на дрвната маса.¹⁶

Ако се изостават рударските претпријатија, од кои еден добар дел се наоѓале надвор од територијата на Вардарска Македонија, на второ место по бројот на застапените претпријатија и веднаш зад млинската индустрија доаѓала уште од порано развиената текстилна индустрија. Старите и мали работилници, како на пример оние за производство на гајтан и слични изработки, кои работеле за сосема ограничен број на потрошувачи и производи кои излегувале од мода, полека згаснувале. Новооснованите текстилни погони штотуку се соочувале со почетните тешкотии, подигнати биле со скромен капитал и претставувале во најголем дел ситни капацитети. Како и другите индустриски претпријатија, и текстилната индустрија против себе ја имала силната конкуренција на текстилните погони од другите делови на земјата.¹⁷

Погодна земја за индустријата на цигли, како гранка на градежната индустрија, имало во сите краишта на Вардарска Македонија, но во еден поголем размер оваа дејност се развила единствено во околината на Скопје, главно заради тоа што „овој трговски, административен и културен центар... од ден на ден во градежен поглед осетно се подига, па и потрошувачката на керамички производи во Скопје е огромна“. Меѓутоа, ниту едно од поголемиот број претпријатија на оваа гранка подигнати во Скопје и неговата околина не располагале со современи постројки. Сите тие работеле на „најпримитивен начин“.¹⁸

Парната пиварница во Скопје, подигната со капитал од чешко потекло, сосема добро работела и успешно се носела со реномираните пивари од другите подрачја на тогашна Југославија. Квалитетниот јачмен, кој претставувал основна сировина за производството на пиво, широкиот пазар и можностите за пласман на произведеното пиво и на пиварницата во Прилеп, подигната во 1927 година, ѝ овозможиле успешен напредок, макар што заради недостиг на обртни средства „тешко ја поднесувала големата финансиска надмоќ на својот скопски конкурент“.¹⁹

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто.

Остварената индустриска основа не ги обезбедувала потребните „импулси за натамошна индустријализација“. За подигање на едно индустриско претпријатие, макар и од најмал обем, потребни биле значителни финансиски средства. Лица со таков расположив капитал речиси не можеле да се најдат. Поради тоа неопходно се наметнувала потребата од уортување на повеќемина заради заеднички вложувања, но тоа врвело доста споро. После основањето и започнувањето со работа мноштво претпријатија се соочувале со сериозни тешкотии и заради низа други околности: промени во вкусовите и потребите на потрошувачите, кои мошне брзо се менувале, промени во заштитните царини и височината на железничката тарифа, конкуренција од страна на новите и технички подобро опремените и организирани претпријатија и сл. Од овие причини многу од порано подигнатите претпријатија пропаѓале, при што станувале големи загуби на финансиски средства, додека постојните инсталации во тој случај биле распродавани за бесценост. Не бил мал бројот на претпријатијата кои пропаѓале и заради недостиг на обртни средства за набавка на суровини и за кредитирање на трговците.²⁰

Оставени без соодветна помош од државата и препуштени самите на себе, стопанствениците во Вардарска Македонија сè повеќе запаѓале во тешкотии кои самите не биле способни да ги надминат. Старите и новите индустриски погони трпеле остра конкуренција не само од надворешната индустрија и увозот, туку уште повеќе од домашната индустрија од другите подрачја на земјата која се развила благодарение на заштитните царини и помошта на државата преку најразлични олеснувања, ослободувања од бројни давачки и сл. Стопанствениците од подрачјето на Скопската трговско-индустриска комора пред меродавните фактори правеле напори преку Централата на индустриските корпорации во Белград, како централна инстанца на трговските и индустриските организации од сите подрачја на земјата, за издејствување на определени олеснувања за индустријата во Вардарска Македонија. Стопанствениците и сопствениците на индустриските претпријатија од овој дел на Македонија со сигурност сметале дека без определени олеснувања во поглед на државните даноци и други давачки, без намалување на железничката тарифа, експропријација на земјиште за доделување на локации под поволни услови за подигање на нови претпријатија и сл. индустријата од ова подрачје „не може да застане на здрави нозе и да го покаже оној полет којшто би можела и би требало да го покаже“. Се очекувало дека само на тој начин стопанствениците ќе можат во полна мерка да ја развијат својата индустриска активност.²¹

Во услови на настапување и заострување на големата економска криза од триесетите години, кога уште повеќе се разгорела конкуренцијата и започнале да јакнат протекционистичките мерки и мерките за ограничување на увозот и за заштита на домашното производство и индустрија, што сите земји ги спроведувале во голем обем, кривката и неконкурентна индустрија на Вардарска Македонија во уште поголема мерка наидувала на непремостиви пречки. Млинската

---

²⁰ Исто.

²¹ Исто.

индустрија произведувала само за локалните потреби. Многу гранки на градежната индустрија, и инаку сосипана од странската конкуренција, работеле најмногу со 50% од својот капацитет. Металната индустрија чувствувала силен недостиг на суровини. Увозот од странство поради високите царини бил сведен на минимум, додека снабдувањето со суровини од другите краишта наидуvalo на пречки поради тоа што секое подрачје водело сметка за обезбедување пред сè на сопствената индустрија. Конкуренцијата и недостигот на суровини, чии цени биле во постојан пораст, вонредно многу ја отежнале во овие години работата и на другите индустриски гранки во Вардарска Македонија.²²

Со зголемувањето на воената психоза и приближувањето на новата војна индустриските претпријатија во Вардарска Македонија биле мошне силно погодени и од зголемувањето на фискалните давачки, преку кои државата ги пополнувала дефицитите во буџетот кој во најголема мерка одел на нараснатите воени потреби. Дејноста на цела редица индустриски претпријатија поради тоа „наполно малаксала“. Градежната индустрија, силно погодена и од високата железничка тарифа, работела со 50% од капацитетот. Претпријатијата на хемиската индустрија, која во 1939 година ползувала не повеќе од 50-60% од капацитетите, поради недостиг на суровини и високите јавни давачки, кои кај некои производи достигале и до 50% од продажната цена, уште повеќе го намалиле производството. Текстилната индустрија, исто така, трпела од недостиг на суровини и ползувала најмногу 60% од капацитетите.²³

2. Пропаѓање на занаетчиството

Во уште понезавидна положба се наоѓало занаетчиството. Во јужните погранични краишта и градови на Вардарска Македонија, кои за сето време на војните претставувале вистински театар за воените дејства на завојуваните страни и нивните бројни и различни војски, занаетчиите материјално биле „наполно упропастени“. Не можејќи да се снабдат со најнужните материјали, кои дотогаш ги обезбедувале во најголема мерка од Солун и другите градови на Егејска Македонија, многу занаетчици биле принудени речиси целосно да се свртат кон земјоделството и со занаетчиска дејност да се бават само повремено. Сè потешко врвел и пласманот на занаетчиските производи. Поради скапотијата потрошувачите „се воздржувале од купување на занаетчиски производи“.²⁴

Силната конкуренција на која било изложено и ја трпело занаетчиството од страна на помодерните и поефтини индустриски производи го стеснувала пазарот за пласман на производите на македонските занаетчици. Со својот традиционален и застарен начин на работа занаетчиите во Вардарска Македонија не биле во состојба да се спротивстават на фабричката конкуренција. Настојувајќи да ги организира занаетчиите во борба за спречување на увозот на готови производи, Занаетчиската комора на град Скопје во еден свој циркулар до занает-

²² АЈ, МТИ, 994-1838.

²³ Архив на Југославија, фонд на Централното „Прес-биро“, фасц. 520, арх. ед. 780. (Во натамошниот текст: АЈ, ЦПБ и бројки.)

²⁴ АЈ, МТИ, 343-991.

чиите истакнува дека токму неограничениот увоз на готови производи ги упропастил занаетчиите, наедно препорачувајќи им на занаетчиските здруженија да приберат податоци за тоа дека занаетчиите во полна мерка ги задоволуваат потребите на населението од занаетчиски производи, за „надлежните да се убедат во неодољната потреба од систематско ограничување на увозот“.²⁵

На занаетчиите, прегазени од индустриското производство, им останало „само да поправаат и крпаат стари работи“. Нивните напори да ги прилагодат своите изработки според изменетите потреби и технички средства да го унапредат производството останале залудни. Со застарени средства за работа при сесема опаднатата побарувачка на занаетчиски производи заработувачката на најголем дел од занаетчиите не достасувала „ниту само за леб на нивните семејства“.²⁶

Занаетчиството во Вардарска Македонија не било погодено толку од домашното индустриско производство, туку пропаѓало пред конкуренцијата на индустријата од другите краишта на земјата и увозот на индустриски стоки од надвор. Чевларите и кројачите, кои наедно биле најбројни, особено силно биле погодени од конкуренцијата на фирмите „Бата“ и „Тивар“. Меѓу занаетчиите од чевларската дејност на подрачјето на Занаетчиската комора во Скопје завладеал „паничен страв“ по веста за отворање на продавници на „Бата“. Занаетчиите од Крива Паланка барале да се спречи отворањето на продавници на оваа претпријатие „како не би дошло до крах на чевларите“. Занаетчиите од Радовиш протестираше затоа што се плашеле дека конкуренцијата на „Бата“ ќе ги принуди чевларите, кои инаку едвај опстанувале, „сите од ред да капитулираат“. Занаетчиите од Кратово со сигурност очекувале дека при таквите услови „чевларските работилници ќе бидат затворени“. Во Битола конкуренцијата на „Бата“ ги довела чевларите и сите други занаетчии од кожарската дејност „во состојба на крајна беда“.²⁷

Кројачите не можеле да ја изджат конкуренцијата на претпријатието „Тивар“, кое како и „Бата“ започнало да отвора свои продавници во сите поголеми места. Во извештаите на занаетчиските здруженија од сите места на Вардарска Македонија се вели дека „Тивар“ „затворил многу кројачки работилници“, со што уште повеќе била влошена и инаку тешката положба на кројачите и нивните семејства.²⁸

„Ние денес на Југот - се вели во еден извештај на Трговско-индустриската комора во Скопје проследен до Министерството за трговија и индустрија во Белград – речиси и немаме друго занаетчиство освен она кое представува дополние на стопанскиот животот на оваа област. Тоа не е производствено, тоа е само дополнително, т.е. јужносрбијанскиот (читај: македонскиот - Р. Х.) занаетчија не произведува нови, туку поправа и крпи стари производи. Она што во Јужна Србија (читај: Вардарска Македонија - Р. Х.) го произведуваше домашниот занаетчија, тоа денес во неа доаѓа од нашите покраини и од страна. Занаетчиите во оваа област, значи, ги прегазиле новото време

²⁵ Архив на Скопје, фонд на Занаетчиската еснафска управа на Срез велешки, док. несигниран.

²⁶ АЈ, МТИ, 296-905.

²⁷ АЈ, МТИ, 702-1436.

²⁸ АЈ, МТИ, 703-1438.

и занаетчиите дури сега се соземаат и запињаат со сите сили своите производи да ги прилагодат на потребите на времето, а својата работа технички да ја унапредат, бидејќи при употреба на стари, примитивни производствени средства нивните заработувачки не се доволни ниту само за леб на нивните семејства“.²⁹

Многу занаетчиите биле осудени на пропаѓање и поради измените во начинот на живеење и поинаквите потреби на потрошувачите, што новите услови, различни од оние во периодот на турското владеење, неизбежно ги носеле. Мноштво занаетчиите продолжувале да работат на својот занает само поради тоа што не можеле да најдат работа во другите дејности. Во една анкета за положбата на занаетчиството и на занаетчиите еснафската управа на скопските занаетчиите меѓу другото соопштува дека „не се ретки случаите да се чуе од занаетчиите дека радо би го оставиле занаетот кога би нашле вработување на друга страна“.³⁰

Изнесувајќи ги причините за пропаѓањето на занаетчиството и за тешката положба на занаетчиите, Еснафската управа на велешките занаетчиите соопштува:

„Скоро сите занаети се во пропаѓање; исклучок прават само неколку, како ковачите, шарлаганчиите, леблебиичиите и кројачите, за кои може да се каже дека некако се одржуваат, но во пораст не се. За опаѓање на занаетчиството во овој крај најмногу придонесе стопанската криза, која ја ослабна куповната моќ на населението. Мнозинството од населението во овој крај живее од земјоделство и намен труд, но земјоделските производи немаат никаква цена, особено опиумот кој поранешните години даваше можност маса работен народ да се вработи. Оваа година не е засејана ни педа земја со опиум (т.е. афион - Р. Х.), заради што огромното мнозинство од работништвото остана невработено и без секаква заработувачка, а кога куповната моќ на работниците и селаните е сведена на минимум, непосредно зад нив следува опаѓање на занаетчиството, па и на целокупното стопанство.

Конкурентијата на фабричките производи, исто така, во голема мерка го попречува развитокот на занаетчиството. Стариот обичај и навика да се работи и дава на вересија многу занаетчиите ги остави без обртен капитал и така постепено дојдоа до пропаѓање. Фабричката конкуренција, големите вересии, лошо изработените и ефтините производи, меѓусебната конкуренција, немањето свест за меѓусебно помагање и организирање - сè се тоа болни појави во нашето занаетчиство, против кои е потребна борба и радикален однос, но во овој момент на најголема и страшна стопанска криза, на секој одделен занаетчија сето тоа му изгледа илузорно и бесмислено. И ако уште некако се одржуваат нашите занаетчиите во сите краишта, тоа е благодарение на големата штедливост што ја заведеа, спуштајќи го на тој начин стандардот на својот живот испод минимум.“³¹

²⁹ АЈ, МТИ, 206-905.

³⁰ Девети редовни годишни извештај привредних комора и организација Краљевине Југославије, Београд, 1931,144.

³¹ Архив на Скопје, фонд на Занаетчиската еснафска управа на Срез велешки.

3. Дезорганизираност на трговијата

Стопанството на Вардарска Македонија било силно погодено и заради целосното растројство и сериозните пречки со кои се соочувала трговијата. Трговските односи со Грција и другите соседни земји не биле средени. Врските со Солун како најзначајно стопанско и трговско средиште кон кое биле ориентирани градовите од овој дел на Македонија биле наполно отежнати. Мерките на државата со кои биле воведени низа ограничувања во извозната трговија придонеле за масовно раширување на шпекулативниот извоз во Грција особено на добиток.³²

Извозните дозволи, наместо да придонесат за воспоставување на ред во извозот, се преобразиле во погодно средство за корупција и богатење.³³ Трговијата со Грција, како последица на низата пречки и ограничувања поставени од двете страни, била сведена на минимум. За зголемување на обемот на трговската размена во мошне голема мерка дестимулативно влијаеле и бројните формалности и бирократски пречки при регулирањето на трговските односи и другите активности поврзани со трговската дејност.³⁴

Извозната мрежа не била организирана. Во повеќе места особено од јужните краишта на Вардарска Македонија трговијата речиси целосно ја држеле трговските куќи од Солун.³⁵ Домашните трговци располагале со незначителен капитал и биле без „тесни комерцијални врски со странство“.³⁶ Обемот на внатрешната и надворешната трговска размена сè повеќе опаѓал. Реализацијата на индустриските производи била отежната и поради опаѓањето на куповната сила на населението. Прометот со текстилни производи бил намелен за околу 30% веќе во 1931 година. Потрошувачите сè повеќе ги заобиколювале индустриските производи и се свртувале кон домашното производство.³⁷

Трговијата на големо ги намалила порачките кај производителите. Трговците на мало започнале да ја продаваат стоката на вересија, „без било какви особени обврски за должниците“. Позајмената стока била наплатувана обично после продавањето на тутунот.³⁸ Меѓусебната доверба била нарушена. Земјоделските производители не биле во состојба да одговорат на своите обврски, односно да ја платат стоката земена на вересија, поради што сè повеќе ја губеле довербата на трговците.³⁹ На тој начин трговијата била прализирана. Званичната статистика не успевала да ги регистрира сите стечии на трговските фирми. Многу од нив, при драстично намален промет, високи режиски трошоци и големи фискални обврски, стигхно згаснувале, додека оние што во вонредно тешките услови продолжиле да работат значително ја редуцирале својата дејност.⁴⁰

Трговските односи со соседните земји, мошне лабилни и во поранешните години, во условите на разгорување на економската кри-

³² АЈ, МТИ, 165-400.

³³ АЈ, МТИ, 192-604.

³⁴ АЈ, МТИ, 238-727.

³⁵ АЈ, МТИ, 994-1838.

³⁶ АЈ, ЦПБ, 548-714.

³⁷ Исто.

³⁸ АЈ, МТИ, 996-1938.

³⁹ АЈ, ЦПБ, 548-714.

⁴⁰ Исто.

за од 1929-1933 година и засиленото јакнење на протекционистичките и рестриктивните мерки, уште повеќе биле отежнати. Во напорите за излез од кризата земјите започнале да водат „политика на ограничување на увозот“. Извозот на жито и други аграрни производи и добиток наидуваа заради тоа на низа пречки. При увозот на жито грчките увозници започнале да поставуваат низа услови во поглед на тежината, чистотијата и сл. Извозот на брашно наполно престанал поради тоа што Грција настојувала да ја заштити и да го овозможи развитокот на сопствената мелничка индустрија.⁴¹ „Со драконски мерки на анализа - се вели во еден извештај - Грција, имено, го оневозможи извозот на пченица и брашно од оваа покраина“ (т.е. од Вардарска Македонија - Р. Х.).⁴²

Во услови на развиено стопанство трговијата секогаш игра значајна улога и прераснува во важна стопанска дејност, но на подрачјето на Скопската трговско-индустриска комора таа имала сосема ограничен карактер и заземала мошне скромно место во стопанскиот живот и развиток на Вардарска Македонија. Ова се однесувало посебно на извозната трговија. Бројот на артиклите за извоз бил сосема незначителен. Од земјоделските производи се извезувало жито, овошје, опиум и свилени кожурци, а од сточарските производи – кашкавал, масло, ситни кожи и жив добиток. „Од индустриските производи не се извезува ништо, додека бројот на увезените артикли е огромен.“⁴³ Според своето економско и социјално значење трговијата се наоѓала на третото место, после земјоделството и сточарството, „но ни таа, меѓутоа, не е во подобри околности од останатите стопански гранки во оваа област, бидејќи и покрај талентираниот трговски кадар јужноспрската трговија (читај: трговијата во Вардарска Македонија - Р.Х.) не ја покажува онаа интензивност каква сигурно би покажала кога би биле регулирани трговските односи со соседите, кога сообраќајните прилики во оваа област би биле подобри, кога би се водела порационална комунална и обласна политика и кога нашата надворешна трговска служба би била повешта и поактивна“.⁴⁴

4. Тешкотиите во работата на банките

Големиот број банки и филијали на банкарските куќи од другите центри на земјата, што биле основани и започнале да работат во градските средишта на Вардарска Македонија особено во годините по завршувањето на Првата светска војна и во условите на засилена инвестициона активност, располагале со скромни и несигурни парични средства. Најголемиот дел од средствата со кои располагале банките отпаѓал на средствата прибрани преку штедните влогови. Банките не располагале со квалитетни средства за подолгорочни инвестиции, поради што отпуштале главно краткорочни заеми. Банката „Стара Србија“ во Скопје уште во својот извештај за 1942 година соопштува дека сè понеповолните стопански движења ја отежнале дејноста на банката и речиси го „оневозможиле правилното кредитирање“. Банките

⁴¹ Архив на Југославија, фонд Централна на индустриските корпорации, фасц. 77, арх. ед. 144.

⁴² АЈ, МТИ, 296-905.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто.

сé повнимателно се впуштале во кредитни операции, ги ограничувале кредитите отпуштајќи главно краткорочни заеми, и наедно правејќи напори да го сведат ризикот на минимум.⁴⁵ „Привредна банка за Јужна Србија“, основна како акционерско друштво во 1922 година, во екот на најдлабока економска криза во 1932 година „дошла во многу тешка положба“ и повеќе не била во состојба „на своите вложувачи да им ги исплати нивните вложени пари, па дури и колку што им се најнужни“.⁴⁶

Акционерите и основачите на тогашните банки во Вардарска Македонија, главно припадниците на српската нација, кога нивните парични установи ќе западнеле во сериозни тешкотии или ќе се најделе пред ликвидирање, најчесто поради несовесно работење и впуштање во сомнителни трансакции, во настојувањето да ги придобијат меродавните во Белград за помош (Министерството за финансии, Министерството за трговија и индустрија, лично кралот Александар Караѓорѓевиќ и др.) редовно се повикувале на своите „национални заслуги“ и на улогата што наводно ја одиграле банките „за националната преродба на Јужна Србија“ (читај: за денационализацијата и асимилацијата на македонскиот народ, за ширење на стопанското влијание на Србија и за стопанската дискриминација и експлоатација на овој дел од Македонија - Р. Х.). Во апелот до кралот А. Караѓорѓевиќ да притекне во помош на „Привредна банка за Јужна Србија“ отворено се вели:

„Ние, Србите, родени во Јужна Србија, од детство бевме национални работници. Што пак ние четниците дадовме за српството во овие краишта, како и за ослободувањето и обединувањето, најдобро знае Вашето Величество, секој чесен Србин и целиот свет. И до вчера ние четниците им бевме потребни на татковината, денес стоиме на нејзиниот браник, и утре, ако биде потребно, ќе бидеме во првите редови. Настаните, што во последно време се одигруваат, не докажуваат дека така ќе направат оние кои така неразумно ја водат националната политика во овие краишта“.⁴⁷

Откако во продолжение се наведуваат сите заслуги на банката – меѓу кои посебно дека широкоградо отпуштала заеми на „национално исправните лица да купуваат земја“, дека „со дадените кредити на нашиот свет му помогна да купува локации и да подига куќи... и тоа токму кога се мислеше дека ние тука сме привремено“ и сл. – на крајот на молбата за помош патетично се извикнува: „Но, националната мисија е задоволена, па нека има и жртви и материјални загуби, нека државата биде приморана да санира некои парични заводи бидејќи постигнатата национална добивка не е скапа...“⁴⁸

---

⁴⁵ АЈ, МТИ, 1404-2388.

⁴⁶ АЈ, МТИ, 1403-2378.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто.

**THE TOWN ECONOMY IN VARDAR MACEDONIA BETWEEN
THE TWO WORLD WARS THROUGH ARCHIVAL SOURCES**

S u m m a r y

Based on archival sources primarily from the files of the Archive of Yougoslavia in Belgrade, this article reveals only the most significant tokens and problems regarding the town economy in Vardar Macedonia in the period between the two World Wars, with a special stress on the underdevelopment and the overall dependence of the industry, the degraded handicraft trade, the limited trade, the usurious dealings of the banking, etc.